

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ **ERSA**

ΜΕΛΟΣ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ (RSAI, ERSA)

“Οικονομική Κρίση και Πολιτικές Ανάπτυξης και Συνοχής”

10ο Τακτικό Επιστημονικό Συνέδριο ,
Θεσσαλονίκη, 1 – 2 Ιουνίου 2012

Συνδιοργάνωση

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης:

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Αναδυόμενες ‘εθνοτικές’ οικονομίες στον καιρό της κρίσης: κοινωνικο-οικονομικές και χωρικές διαστάσεις της μεταναστευτικής επιχειρηματικότητας στην Αθήνα

Πάνος Χατζηπροκοπίου, διδάσκων, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης, ΑΠΘ, pmchatzi@plandevel.auth.gr

Ιωάνης Φραγκόπουλος, επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Ανάπτυξης, ΑΠΘ, yfrago@plandevel.auth.gr

1. Εισαγωγή

Η επιχειρηματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα αποτελεί σχετικά πρόσφατο φαινόμενο και ως τέτοιο έχει ελάχιστα μελετηθεί. Εύλογα, η ανάπτυξη του φαινομένου υπήρξε εντονότερη και επομένως περισσότερο ορατή ιδιαίτερα σε κεντρικές γειτονιές της Αθήνας, μεταβάλλοντας το προηγούμενα οικείο αστικό τοπίο. Το γεγονός αυτό, πέρα από τους παράγοντες που ερμηνεύουν την επιχειρηματικότητα των μεταναστών και καθορίζουν την ανάπτυξή, τα χαρακτηριστικά και τη βιωσιμότητά της, αναδεικνύει επίσης τη σημασία της γεωγραφίας και των ζητημάτων του αστικού χώρου. Τα ζητήματα αυτά δεν περιορίζονται στη φυσιγνωμία της πόλης, αλλά πολύ περισσότερο συνδέονται αφενός με τον εν-τοπισμό των πολύπλευρων διαδικασιών ένταξης των μεταναστών και αφετέρου με τις διαδικασίες αστικής ανάπτυξης και αλλαγής.

Οι συνθήκες και το πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώνεται, ωστόσο, έχουν μεταβληθεί σημαντικά με τη συγκυρία της κρίσης. Είναι λοιπόν σημαντικό να επιχειρηθεί μία ψύχραιμη αποτίμηση της εξέλιξης του φαινομένου στα χρόνια που προηγήθηκαν και μία εκτίμηση των τάσεων που σήμερα βρίσκονται υπό διαμόρφωση, με βάση τη διεθνή εμπειρία. Η εισήγηση αυτή συνοψίζει τις βασικές ερμηνευτικές παραμέτρους της μεταναστευτικής επιχειρηματικότητας που επισημαίνονται στη διεθνή βιβλιογραφία, εστιάζοντας σε ζητήματα που αφορούν στη σχέση της με το χώρο. Το σκεπτικό της εισήγησης είναι να αποτελέσει μια εισαγωγική βάση για συζήτηση μίας υπό-εξέλιξης σχετικής έρευνας σε τρεις Αθηναϊκές γειτονιές, οι στόχοι, η μεθοδολογία και ορισμένες πρώτες ενδείξεις της οποίας θα παρουσιάσουν στο Συνέδριο.

2. Ιστορικό και θεωρητικό πλαίσιο

Στο μεγαλύτερο μέρος της, η βιβλιογραφία που ασχολείται με τις ποικίλες εκφάνσεις της μεταναστευτικής επιχειρηματικότητας είναι εμπειρική και πρόερχεται από το ιστορικό παράδειγμα της Β.Αμερικής, όπου, άλλωστε, διαμορφώθηκαν όχι μόνο οι επικρατούσες προσεγγίσεις, αλλά και η σχετική ορολογία¹. Η επιστημονική συζήτηση προς την κατεύθυνση συγκρότησης ενός εννοιολογικού πλαισίου και θεωρητικού υποβάθρου διαμορφώνεται με σαφή τρόπο στις ΗΠΑ κατά τη δεκαετία του 1980, ενώ στη συνέχεια διευρύνεται στο πλαίσιο συμβολών που προέρχονταν και από την ευρωπαϊκή έρευνα. Σε αντίθεση με την αμερικάνικη παράδοση, όπου σε ένα πλαίσιο γενικά ευνοϊκό προς την επιχειρηματική δραστηριότητα, η κατεύθυνση σημαντικής μερίδας μεταναστών προς την αυτοαπασχόληση και τις επιχειρήσεις, θεωρήθηκε αποτέλεσμα του βαθμού αφομοίωσής τους και εκπλήρωσης του αμερικανικού ονείρου, η αντίστοιχη κίνηση τμήματος των μεταναστών στην Ευρώπη σχετίστηκε με τις συνέπειες της διεθνούς οικονομικής κρίσης της δεκαετίας του 1970. Έκτοτε, η αποβιομηχάνιση και η οικονομική αναδιάρθρωση οδήγησε αρκετούς μετανάστες, που κατά το προηγούμενο διάστημα εργαζόταν τυπικά στη βιομηχανία και τις υποδομές, να στραφούν προς επιχειρηματικές διεξόδους, σε μια περίοδο όπου επανέκαμψε στις χώρες του ύστερου καπιταλισμού η μικροεπιχείριση. Παράλληλα, είχαν ήδη παγιωθεί μεταναστευτικές κοινότητες προσδιορίζοντας το πλαίσιο της ζήτησης και της προσφοράς.

Η ποικίλες προσεγγίσεις της μεταναστευτικής επιχειρηματικότητας ταξινομούνται σε δύο βασικές “οικογένειες”:

- Η πρώτη, η πλευρά της “προφοράς”, επικρατέστερη παλιότερα στην αμερικανική βιβλιογραφία, εστιάζει στα χαρακτηριστικά των μεταναστών και στους πόρους που αυτοί διαθέτουν. Εδώ απαντούνται οπτικές που εστιάζουν σε εθνο-πολιτισμικά χαρακτηριστικά των μεταναστευτικών κοινοτήτων, όπως π.χ. η θεωρία των “μειονότητες μεσαζόντων” (middleman minorities) (Bonacich, 1973), που ανάγεται στη βεμπεριανή παράδοση. Σταδιακά όμως μετατοπίζεται το ενδιαφέρον από μια έμφαση στην “κουλτούρα” ως ενιαία και αμετάβλητη κατηγορία προς τους συλλογικούς πόρους που διαθέτουν οι μετανάστες επιχειρηματίες. Αυτοί αφορούν κυρίως στο κοινωνικό τους

¹ Γίνεται λόγος συχνότερα για “εθνοτική” (ethnic) παρά για “μεταναστευτική” (migrant) επιχειρηματικότητα, καλύπτοντας όχι μόνο τους νεοαφιχθείς μετανάστες αλλά όλες τις μειονοτικές κοινότητες που προέκυψαν από μεταναστευτικά ρεύματα.

κεφάλαιο, δηλ. στα οικογενειακά και εθνοτικά δίκτυα από όπου συχνά αντλούνται κεφάλαιο εκκίνησης, πληροφορίες για την “αγορά”, φθηνό εργατικό δυναμικό κλπ., και συγκροτείται μια πρώτη βάση πελατών (Smallbone et al., 2005). Τέλος, δε λείπουν και οι προσεγγίσεις που εμπνέονται από το νεοκλαστικό οικονομικό υπόδειγμα, οι οποίες εξετάζουν ατομικούς πόρους, όπως το ανθρωπινό κεφάλαιο (εκπαίδευση, δεξιότητες, εμπειρία) (Bates & Dunham, 1993).

- Η δεύτερη, η πλευρά της “ζήτησης”, που εμπλουτίστηκε με τη συμβολή της ευρωπαϊκής έρευνας, ενδιαφέρεται για το ευρύτερο κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον και τις διαδικασίες μέσω των οποίων (ορισμένοι) μετανάστες αξιοποιούν τις επιχειρηματικές ευκαιρίες που προκύπτουν. Μέρος του ενδιαφέροντος εστιάζει στις “δομές των ευκαιριών”: αφενός στη διαμόρφωση της ζήτησης για προϊόντα ή υπηρεσίες που απευθύνονται στις μεταναστευτικές κοινότητες ή στον ευρύτερο πληθυσμό, αφετέρου στο κοινωνικο-οικονομικό και θεσμικό πλαίσιο που καθορίζει τις δυνατότητες πρόσβασης των μεταναστών προς την ιδιοκτήσια και την επιχειρηματική δραστηριότητα (Waldinger et al., 1990). Έμφαση επίσης αποδίδεται στους αρνητικούς παράγοντες που οδηγούν τους μετανάστες σε μειονεκτούσα θέση στην αγορά εργασίας, στα πλαίσια της οποίας είναι περιορισμένη η δυνατότητα κοινωνικής κινητικότητας, ανάγοντας έτσι σε λύση ανάγκης την επιλογή της αυτοαπασχόλησης και της “δικής τους δουλειάς” (Ward & Jenkins 1984).

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 επιχειρούνται συγκεραστικές θεωρήσεις, όπου εξετάζονται εξίσου τα χαρακτηριστικά των μεταναστευτικών ομάδων και οι “δομές ευκαιριών” (Waldinger et al., 1990). Προτείνεται ως πεδίο ανάλυσης η “εθνοτική οικονομία”, που αφορά στο σύνολο της οικονομικής δραστηριότητας στους κόλπους μιας συγκεκριμένης ομάδας (Light & Gold, 2000). Τέλος, μία σχετικά πρόσφατη συμβολή της ευρωπαϊκής βιβλιογραφίας υπήρξε η οπτική της “μεικτής ενσωμάτωσης” (mixed embeddedness), που υπονοεί ότι οι μετανάστες ενσωματώνονται τόσο σε κοινωνικά δίκτυα, όσο και στις ευρύτερες κοινωνικο-οικονομικές δομές αλλά και το πολιτικό-θεσμικό περιβάλλον του τόπου που εγκαταλείπουν και κυρίως αυτού όπου εγκαθίστανται, όπου η ανάλυση διατρέχει τρία αλληλοεξαρτώμενα γεωγραφικά επίπεδα: εθνικό, περιφερειακό-αστικό και τοπικό-γειτονιάς (Kloosterman & Rath, 2003).

Ωστόσο το ζήτημα του χώρου δεν είχε αγνοηθεί προγενέστερα – π.χ. οι Waldinger κ.α., συνέδεσαν τη γεωγραφική διάσταση της “δομής ευκαιριών” με τις στρατηγικές ανάπτυξης των επιχειρήσεων:

1. Περιοχές όπου συγκεντρώνονται μετανάστες της ίδιας προέλευσης προσφέρουν ευκαιρίες για αγορές πρώτης εισόδου με χαμηλή συνήθως εξειδίκευση.
2. Εκεί δημιουργείται πρόσφορο έδαφος όπου διαμορφώνονται εξειδικεύσεις, είτε σε συγκεκριμένες δραστηριότητες “αιχμής” (niche markets), είτε με την ανάδυση εθνοτικών “νησίδων” ή “θυλάκων” (ethnic economic enclaves).
3. Από τη στιγμή που οι εθνοτικές επιχειρήσεις ξεπερνούν τα όρια τειτων νησίδων, διαμορφώνεται σταδιακά μια αγορά “μεσαζόντων” η οποία απευθύνεται στο ευρύτερο κοινό.
4. Τέλος, η πλήρης ενσωμάτωση των επιχειρήσεων των μεταναστών στην ευρύτερη οικονομία αποτελεί ένδειξη οικονομικής αφομοίωσης.

Οι αστικές “νησίδες” όπου ενίοτε συγκεντρώνεται η μεταναστευτική επιχειρηματική δραστηριότητα, εκτός από εν-τοπισμένοι χώροι οικονομικής δραστηριότητας συγκεκριμένων εθνοτικών ομάδων, ενδέχεται επίσης να αποτελέσουν κοιτίδες της ζωής της κοινότητας, τοπόσημα αναφοράς, χώρους κοινωνικοποίησης και διαδρόμους κοινωνικής κινητικότητας (Zhou, 1992). Παρ’ότι συνήθως πρόκειται για λαϊκές συνοικίες, συχνά παρηκμασμένες ή και υποβαθμισμένες, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου η συγκέντρωση επιχειρήσεων μεταναστών οδηγεί στην αναζωογόνησή του αστικού περιβάλλοντος (Sepulveda et al., 2006). Πρόσφατα δε, έχουν επισημανθεί τάσεις ανατίμησης άλλοτε υποβαθμισμένων εθνοτικών γειτονιών, όπου η μεταναστευτική επιχειρηματικότητα γίνεται όχημα προγραμμάτων ανάπλασης και μοχλός διαδικασιών εξευγενισμού του αστικού χώρου, μετατρέποντας τέτοιες συνοικίες σε τόπους κατανάλωσης και τουριστικού ενδιαφέροντος (Shaw et al., 2004, Rath, 2007).

3. Η ελληνική εμπειρία

Το περιορισμένο ενδιαφέρον για τη μεταναστευτική επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα γίνεται κατανοητό όχι μόνο λόγω της σχετικά μικρής κλίμακας του φαινομένου, αλλά κυρίως εξαιτίας των δομικών παραμέτρων που διαμόρφωσαν τη ζήτηση για μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό στην ελληνική οικονομία τις τελευταίες δεκαετίες, και που καθόρισαν τις συνθήκες ενσωμάτωσης των μεταναστών

στην εγχώρια αγορά εργασίας. Πράγματι, η εικόνα που σκιαγραφούν τα επίσημα στοιχεία αποτυπώνει τη δυσανάλογα υψηλή συμμετοχή των μετανάστων στη μισθωτή εργασία ταυτόχρονα με τα δυσανάλογα υψηλά ποσοστά Ελλήνων εργοδοτών και αυτοαπασχολούμενων, αντιστρέφοντας τα συνήθη πρότυπα που παρατηρούνται σε χώρες όπου η μεταναστευτική επιχειρηματικότητα είναι διαδεδομένη (Cavounidis 2006). Η ελληνική εμπειρία της μετανάστευσης ωστόσο είναι πρόσφατη συνολικά, και επομένως μια τέτοια σύγκριση αγνοεί την ιστορικότητα και τη δυναμική του φαινομένου. Θα μπορούσε λοιπόν να υποστηριχθεί ότι η ανάπτυξη της μεταναστευτικής επιχειρηματικότητας ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1990, μόλις δέκα χρόνια από τότε που η Ελλάδα μετατράπηκε *de facto* σε χώρα υποδοχής μεταναστών, υπήρξε μάλλον ραγδαία. Μελέτες για την εργασιακή ένταξη των μεταναστών είχαν εντοπίσει σε κάποιο βαθμό μετακινήσεις προς την αυτοαπασχόληση και την επιχειρηματική δραστηριότητα (π.χ. Hatziprokopiou 2006). Από εκεί και πέρα, τα ζητήματα που έχουν ως τώρα απασχολήσει την έρευνα στην Ελλάδα είναι συνοπτικά τα παρακάτω²:

- Οι ακολουθούμενες πολιτικές και συγκεκριμένα μέτρα προώθησης της επιχειρηματικότητας των μεταναστών και προσφύγων
- Η επιχειρηματικότητα των μεταναστών ως στρατηγική επιβίωσης λόγω της δυσμενούς τους θέσης στην αγορά εργασίας και η σημασία της αυτονομίας και της αυτοπραγμάτωσης στα πλαίσια οικογενειακών στρατηγικών ένταξης .
- Το ατομικό προφίλ των μεταναστών επιχειρηματιών και οι πόροι που διαθέτουν σε ανθρώπινο ή χρηματικό κεφάλαιο.
- Οι επιδιώξεις και τα κίνητρα των μεταναστών, ο ρόλος των κοινωνικών δικτύων, οι επιχειρηματικές στρατηγικές και οι τομείς δραστηριότητας.
- Η τυπολογία της μεταναστευτικής επιχειρηματικότητας στην Αθήνα και Θεσσαλονίκη, στη βάση των παραπάνω ζητήματων και της βιβλιογραφίας.

Είναι προφανές ότι η συγκυρία της κρίσης μεταβάλλει το πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώνεται το φαινόμενο, καθώς επίσης και η δημόσια συζήτηση γύρω από αυτό. Είναι χαρακτηριστικές οι εντεινόμενες δυσκολίες των μικροεπιχειρήσεων τα τελευταία χρόνια, ενώ ενδεικτικό είναι επίσης το γεγονός ότι για πρώτη φορά από το 2009 η ανεργία των μεταναστών ξεπερνάει τα έτσι κι αλλιώς υψηλά ποσοστά μεταξύ των γηγενών. Επιπρόσθετα, η τροπή που έχει πάρει το “μεταναστευτικό ζήτημα”,

² Βλ. ενδεικτικά Lazaridis & Koumandraki (2003), Serderakis *et al.* (2003), Μαυρομάτης (2006), Piperopoulos & Ikonomidou (2007), Labrianidis & Hatziprokopiou (2010), Piperopoulos (2010).

αλλά και η ανεπάρκεια, τα αδιέξοδα και τα πισωγυρίσματα της ασκούμενης πολιτικής, βρισκουν έκφραση σε ένα δημόσιο λόγο που συνδέει μονόπλευρα και υπερβολικά το φαινόμενο με το λεγόμενο “παρεμπόριο” και την “υποβάθμιση” συγκεκριμένων συνοικιών, ιδιαίτερα στην Αθήνα. Ωστόσο, η εξάπλωση της μεταναστευτικής επιχειρηματικότητας εγγράφεται ήδη στο τοπίο της πόλης και σταδιακά μετατρέπεται σε οργανικό στοιχείο της καθημερινής εμπειρίας του αστικού, ακόμη και σε περιοχές που δε χαρακτηρίζονται από μεγάλες συγκεντρώσεις μεταναστών. Στην κρίσιμη αυτή περίοδο λοιπόν, έχει ενδιαφέρον αλλά και ιδιαίτερη σημασία να διερευνηθούν οι παράγοντες ανάπτυξης εθνοτικών οικονομιών και οι τρόποι με τους οποίους αυτές ενσωματώνονται στην καθημερινότητα της πόλης και συμβάλλουν στις διαδικασίες μετασχηματισμού του Αθηναϊκού αστικού χώρου.

4. Αναφορές

- Bates, T. & Dunham, C.R. (1993). Asian–American success in self employment. *Economic Development Quarterly*. 7 (2). p.pp. 199-214.
- Bonacich, E. (1973). A theory of middleman minorities. *American Sociological Review*. 38 (5). p.pp. 583-594.
- Cavounidis, J. (2006). Labor market impact of migration: employment structures and the case of Greece. *International Migration Review*. 40 (3). p.pp. 635–60.
- Hatziprokopiou, P. (2006). *Globalisation, migration and socio-economic change in contemporary Greece*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kloosterman, R. & Rath, J. (eds.) (2003). *Immigrant Entrepreneurs: Venturing Abroad in the Age of Globalization*. Oxford: Berg.
- Labrianidis, L. & Hatziprokopiou, P. (2010). Migrant entrepreneurship in Greece: diversity of pathways for emerging ethnic business communities in Thessaloniki. *Journal of International Migration and Integration*. 11. p.pp. 193-217.
- Lazaridis, G. & M. Koumandraki (2003). Survival ethnic entrepreneurs in Greece: a mosaic of formal and informal business activities. *Sociological Research Online*. 8 (2). <http://www.socresonline.org.uk/8/2/lazaridis.html> (15.05.2012).
- Light, I. & Gold, S. (2000). *Ethnic Economies*. New York: Academic Press.
- Μαυρομάτης, Γ. (2006). Μορφές εθνοτικής επιχειρηματικότητας της Αθήνας. Εισήγηση στο επιστημονικό συνέδριο *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες*,

Πολιτικές, Προοπτικές του ελληνικού Ινστιτούτου Μεταναστευτικής Πολιτικής (ΙΜΕΠΟ). Αθήνα, 23-24 Νοεμβρίου 2006.

Piperopoulos, P. (2010). Ethnic minority businesses and immigrant entrepreneurship in Greece. *Journal of Small Business & Enterprise Development*. 17 (1). p.pp. 139-158.

Piperopoulos, P., & Ikonomu, Th. (2007). Entrepreneurship in ethnic groups: the case of the multicultural city of Thessaloniki. *International Journal of Business & Globalisation*. 1 (2). p.pp. 272–292.

Rath, J. (2007). The transformation of ethnic neighborhoods into places of leisure and consumption. *CCIS Working Paper Series*. 144, Centre for Comparative Immigration Studies, University of California.

Sepulveda, L., Lyon, F., Botero, A. & Syrett, S. (2006). Refugees, new arrivals and enterprises: their contribution and constraints. Report prepared for the *Minority Business Diaspora Interchange, Equal II Development Partnership*. London: CEEDR, Middlesex University.

Serdedakis, N., Tsiolis, G., Tzanakis, M. & Papaioannou, S. (2003). Strategies of social integration in the biographies of Greek female immigrants coming from the former Soviet Union: self-employment as an alternative. *International Review of Sociology*. 13 (1). p.pp. 145-162.

Shaw, S., Bagwell, S. & Karnowska, J. (2004). Ethnoscapes as Spectacle: Reimagining Multicultural Districts as New Destinations for Leisure and Tourism Consumption. *Urban Studies*. 41 (10). p.pp. 1983–2000.

Smallbone, D., Lyon, F., & Li, X. (2005). Trust, co-operation and networking in an immigrant business community. In H. H. Honhmann & F. Welter (eds.). *Trust and Entrepreneurship*. Cheltenham: Elgar.

Waldinger, R., Aldrich, R., Ward, R. & Associates (1990). *Ethnic Entrepreneurs. Immigrant Business in Industrial Societies*. Newbury Park CA: Sage.

Ward, R., & Jenkins, R. (1984). *Ethnic Communities in Business: Strategies for Economic Survival*. London: Cambridge University Press.

Zhou, M. (1992). *Chinatown: The Socioeconomic Potential of an Urban Enclave*, Philadelphia: Temple University Press.